

Despre esenta limbajului poetic

Eugeniu Coseriu

În curs de apariție la Editura Universității din Iași se află ultima carte importantă a marelui lingvist, încă netradusă în românește: *Lingvistica textului. O introducere în hermeneutica sensului*. În cele trei paragrafe pe care le propunem în avanpremieră cititorului român, Coseriu își expune concepția sa revoluționară despre esența limbajului poetic, convergentă, în esență, cu înțelegerea heideggeriană asupra identității dintre limbaj și poezie. Tipul de argumentare coserian nu este însă unul speculativ-metafizic, ci unul cât se poate de „tehnicist”. Pentru facilitarea unui prim contact al cititorului avizat cu aceste pagini importante, am renunțat la aparatul critic original.

(E.M.)

1.6. Despre sens

Termenul *sens*, pe care l-am utilizat deja pînă acum de mai multe ori, corespunde parțial conceptului de *sensus*, folosit în mod asemănător, încă din Antichitate, mai ales în teoria traducerii.

În legătură cu problema opoziției dintre așa-numita traducere „literală” și așa-numita traducere „liberă”, aceasta din urmă este adesea privilegiată în teoria traducerii, în măsura în care sîntem asigurați că prin traducere ar trebui să se transpună nu „litera”, ci mai degrabă „sensul”. De exemplu, traducătorul Bibliei, Hieronymus, într-o scrisoare în care explică și justifică tipul de demers pe care l-a urmat în traducerea Bibliei, îi scrie colegului său de studii, Pammachius, că, la traducerea textelor nebiblice – căci în Sfînta Scriptură topica, așezarea însăși a cuvintelor ar fi o taină –, nu a tradus cuvînt cu cuvînt, ci „fidel sensului”: „...libera voce profireor, me in interpretatione Graecorum ... *non verbum e verbo, sed sensum exprimere de sensu*”. Într-adevăr, așa cum am spus, corespondența nu este totală, deoarece

termenul *sensus*, *Sinn* etc. din teoria tradițională a traducerii corespunde concomitent termenilor mei *desemnare* și *sens*; în această teorie nu se face o distincție în acest sens.

La interpretarea apariției frecvente a particulelor într-o povestite de Kafka, am atras deja atenția – mai încolo vom vedea acest lucru și mai amănunțit – că între *desemnare*, *semnificație* și *sens* există următoarea relație: desemnarea și semnificația, adică ceea ce semnele lingvistice denumesc și ceea ce ele semnifică doar printr-o anumită limbă, alcătuiesc în text – luate împreună – expresia unei unități de conținut de tip superior, mai complex, anume chiar expresia sensului. Analog distincției efectuate de Saussure între *signifiant* și *signifié*, valabilă pentru semnul lingvistic, distingem de obicei și în cazul *semnului textual* între *signifiant* și *signifié*: semnificația și desemnarea constituie împreună componenta *signifiant*, iar sensul, componenta *signifié* a semnelor textuale.

Semnele lingvistice au semnificații prin intermediul cărora desemnează ceva extralingvistic. Această stare de lucruri complexă reprezintă, la rândul său, la un nivel semiotic mai înalt, expresia unei unități de conținut de tip superior, anume sensul.

Vom mai reveni la toate aceste aspecte și vom vorbi detaliat despre diferite puncte. Mai întâi dorim totuși să subliniem următoarele: ceea ce într-un text, în special într-un text literar, se desemnează este la rândul său expresie, simbol pentru un anumit sens. Tot ce se petrece într-un text, tot ce este zugrăvit ca întâmplându-se, are un „sens”, care, de regulă, nu coincide în mod nemijlocit cu însuși evenimentul zugrăvit, un sens pe care trebuie mai întâi să-l descoperim. Semnele lingvistice care alcătuiesc povestirea *Metamorfoza* de Kafka zugrăvesc, prin intermediul semnificațiilor lor, o anumită stare de lucruri, care, la rândul ei, are nevoie de o interpretare. Referitor la un astfel de text, punem asadar întrebări precum: „Ce «înseamnă» în povestirea lui Kafka metamorfozarea comis-voiajorului Gregor Samsa într-o gănganie groaznică? Care este «sensul» acestei transformări?” Adesea ne întrebăm și simplu: „Care este «semnificația» acestei metamorfoze?” Bineînțeles, prin aceasta practicăm un uz non-tehnic al cuvântului *semnificație*, un uz care, ce-i drept, este foarte simptomatic, deoarece aici se vede că noi, în calitate de vorbitori, sîntem deja în stare să sesizăm acest dublu raport al semnelor. Am citit ceva, am înțeles precis acel ceva în semnificația sa pur lingvistică și totuși ne întrebăm: „Ce «înseamnă» toate astea?” Considerăm asadar întregul text, cu expresia și conținutul său pur lingvistic, drept un tip de vehicul pentru o «semnificație» de la un alt nivel, pentru «sens». Stim deja ce este o metamorfoză și stim pe baza semnelor lingvistice care apar în textul lui Kafka, stim foarte exact despre ce fel de metamorfoză este vorba aici și, totuși, ne întrebăm ce trebuie să «semnifice» toate astea, care este «sensul» lor intrinsec.

Asadar, în texte trebuie constatat un raport semiotic dublu. Semnele lingvistice care constituie textul semnifică și desemnează mai întâi ceva ce noi înțelegem, în calitate de cunoscători chiar ai acestor semne și ai regulilor utilizării lor; acesta este *primul raport semiotic*. Teoretic, este posibil să pricepem totul la primul nivel semiotic, fără a înțelege nici cel mai mic lucru la cel de-al *doilea nivel semiotic*. Altfel spus: Este posibil să putem repovesti foarte precis metamorfoza lui Kafka, să o putem chiar reproduce pe de rost, fără a fi în stare să spunem un cuvânt despre ceea ce această metamorfoză are de «spus», la rândul ei, despre care este «sensul» ei. Toate textele au sens, chiar și textele folosite în viața de zi cu zi. Căci un tip de sens este și acest a-se-referi-pur-si-simplu-la-o-realitate-empirică, acest a-nu-avea-niciun-alt-sens-fictiv. Și aceste semne textuale sunt interpretate pe baza sensului lor, plecându-se adesea de la ideea că, în astfel de cazuri, sensul este obiectiv (această constatare este valabilă mai ales pentru limbajul științific).

La această problemă destul de dificilă va trebui să mai revenim, și anume la problema de ce anumite texte apar ca și cum nu ar avea nici un alt sens decât ceea ce ele desemnează și semnifică. Aici doar schitez rezolvarea problemei, fără să ofer o justificare mai detaliată a acestei rezolvări. Există uzuri lingvistice în care semnificatia coincide cu desemnarea. Acest tip de uz lingvistic se numește de obicei *specializat* sau *terminologic*. În cazul terminologiilor sau al varietăților specializate ale unei anumite limbi, semnificatia coincide cu desemnarea, astfel încât semnele lingvistice corespunzătoare pot avea – cum se spune de obicei – „aceeași semnificație” în limbi diferite sau chiar în toate limbile. În astfel de cazuri, de exemplu în cazul termenilor specializați din chimie, delimitarea idiolingvistică a conținuturilor corespunde pur și simplu configurației obiective a domeniului respectiv din știință. Un astfel de uz lingvistic există și la nivelul textelor; există texte unde sensul coincide cu semnificatia și cu desemnarea. Dacă cel care produce un astfel de text este întrebat la ce se referă, atunci el ar putea să răspundă nepăsător: „Mă refer exact la ceea ce spun”. Nu există aici nimic de înțeles sub forma unui sens autonom, pentru care cele spuse ar fi doar purtătoare de semn, *signifiant*.

Motivarea propriu-zisă a autonomiei nivelului textului și, prin aceasta, și motivarea lingvisticii textului este, bineînțeles, una funcțională. Chiar și simplul fapt că există un tip de conținut care este tocmai un conținut al textelor, un conținut pentru texte, justifică acceptarea autonomiei nivelului textului. De aceea și lingvistica textului, respectiv ceea ce am numit aici prima lingvistică sau lingvistica „propriu-zisă” a textului este o „lingvistică a sensului”. De această lingvistică dorim să ne ocupăm detaliat în prima parte principală a acestei prelegeri, care va fi în același timp și cea mai voluminoasă.

2. Lingvistica textului ca „lingvistică a sensului”

Problema fundamentală a unei „lingvistici a sensului” este următoarea: „Cum ia naștere «sensul» și cum este acesta înțeles?”. Căci, așa cum reiese din definiția pe care i-am dat-o aici și după cum am încercat să o clarific prin exemple, sensul nu poate adera nemijlocit la semnele lingvistice în sine; în sine, semnele lingvistice nu au încă nici un sens. Totuși, chiar acestea, semnele lingvistice, sînt cele cu ajutorul cărora se construiește sensul în texte și, pe de altă parte, prin text înțelegem nu doar semnificația și desemnarea elementelor lingvistice constitutive, ci, în același timp, și ceva în plus, ceva care trimite dincolo de aceste elemente, și anume sensul textului.

Înainte de a continua, voi mai face însă cîteva precizări în vederea justificării problematicii prin prisma căreia dorim să ne apropiem de obiectul nostru de studiu. Este această formulare a problematicii nouă? Nu s-a mai interesat pînă acum nimeni de modul în care ia naștere sensul?

Formularea problemei în sine nu este deloc nouă, totuși întrebarea noastră s-a pus și se pune de obicei cu referire la o sferă de obiecte mult mai limitată decît va fi cazul aici. Întrebarea referitoare la sens este pusă de cele mai multe ori doar în legătură cu textele literare sau poetice, iar singura metodă relativ sistematică, care a fost propusă pînă acum pentru tratarea întregii problematici, este aceea a așa-numitei „stilistici a abaterii”. La baza acestui tip de stilistică se află ipoteza implicată că sensul rezultă din abaterea de la o normă, că el ia naștere ca abatere de la ceva uzual. Această ipoteză trebuie respinsă din numeroase motive, asupra cărora voi reveni mai detaliat [cf. 2.4.]; să menționăm mai întîi aici doar următoarele aspecte:

– Orice text are sens, nu doar textele poetice și literare. O formulare a problemei care se referă doar la textele literare și care vrea să afle sensul doar în aceste texte, și anume sub forma unei „abateri” de un tip oarecare de la textele „normale”, este, din principiu, eronată.

– Nu este corect să se spună că limba poetică sau textul poetic se abat în mod necesar de la limba „normală”, de la textul „normal”. Nu întîmplător, în cercetările sale din domeniul stilisticii literare, Michael Riffaterre, a ajuns să critice conceptul de abatere în general.

Riffaterre dorea să vadă înlocuită ideea metodică a abaterii în general cu cea a abaterii în fiecare text în parte. Iar această „abatere în fiecare text în parte”, adică ceea ce frapază imediat într-un anumit text, nu trebuie să fie neapărat o abatere prin raportare la uz – dimpotrivă, poate fi vorba chiar despre o conformitate completă la o normă abstractă. Vom vedea acest lucru la analiza unui text al lui Eschil, *Persii*, și anume la interpretarea cântecului grecilor dinaintea bătăliei de la Salamina, fragment care se distinge de restul textului tocmai prin natura sa.

– „Abaterea” este un concept relational. Cine operează cu el trebuie să poată indica și domeniul său de aplicabilitate, trebuie să poată spune de la ce anume ne abatem. Dacă însă toate textele au sens, atunci faptul în sine al abaterii de la o normă nu poate fi, evident, purtător al sensului. Într-un studiu, despre care voi vorbi imediat mai amănunțit, Roman Jakobson aminteste cazul unui actor care are de rostit scurtul enunț rusesc *Segodnja večerom* «astă-seară» în patruzeci de moduri diferite, astfel încât acest text (în acest loc, Jakobson nu vorbește despre „text”, dar ceea ce gândește el corespunde cu ceea ce înțelegem aici prin „text”) poate fi înțeles în patruzeci de feluri. Aceste realizări diferite ale unui text dat în prealabil și modurile diferite de înțelegere corespunzătoare fiecăreia pot fi cu greu reduse la o abatere de la realizarea „normală” a acestei fraze. În mod evident, ceea ce, de fapt, este functional în acest caz nu este în general faptul abaterii de la ceea ce este uzual, ci, dacă dorim, modalitatea specifică a fiecăreia dintre aceste „abateri”. Fiecare dintre aceste „abateri” își are propria funcție; elementul functional nu poate deci consta în distanța care separă diferitele realizări ale propoziției de cele „obisnuite”. În ceea ce privește funcția textuală (nu norma statistică), uzul ar putea fi înțeles la fel de bine atât ca „deviere de la «deviere»”, cât și invers.

Cele spuse ar trebui să fie suficiente pentru a justifica felul în care formulăm problema menționată la început; ne vom ocupa acum de problemele pe care aceasta le ridică.

2.4. Limbă și poezie

Enumerarea tuturor acestor relații și discutarea diferitelor modele semiologice v-au solicitat, poate, foarte mult din punct de vedere academic și v-ați întrebat probabil încotro ar trebui să ducă toate acestea. După părerea mea, obiectivul ar consta acum în a prezenta analiza și descrierea cât mai completă a tuturor funcțiilor semnelor, ca una dintre căile pe care putem ajunge la o înțelegere corectă a limbajului în general și la o evaluare realistă a

posibilităților de existență a lingvisticii textului. Despre ultimul punct menționat voi vorbi în capitolul următor; as dori aici să încerc încă o dată să prezint concepția mea despre limbaj și, în același timp, și despre poezie, pe baza determinării diferitelor funcții ale semnului.

a) Toate relațiile dintre semne discutate până aici și, împreună cu ele, toate evocările semnului, aparțin vorbirii în general, ele nu sînt în nici un caz ceva specific limbajului poetic. Toate aceste evocări sînt prezente de altfel doar latent în diferitele modalități ale uzului limbii, ele nu sînt actualizate. O relație atît de simplă ca „motivarea internă” a semnului, pe care am discutat-o pe baza exemplelor *chauve-souris*, *Fledermaus*, *vespertilio* etc., a fost întotdeauna dată în sine, ea este însă suspendată sau dezactualizată în uzul lingvistic cotidian sau în cel științific. Vorbitorul și ascultătorul trec direct la desemnare: un liliac este un anumit animal despre care vrem să spunem ceva, nu este un „soarece plesuv” (fr. *chauve-souris*), iar o mînușă este o anumită piesă de îmbrăcăminte și nu un „pantof pentru mînă” (germ. *Handschuh*).

b) Toate relațiile dintre semne, ca și evocările corespunzătoare, apar complet actualizate în limbajul poetic. Johansen are asadar dreptate, cel puțin din perspectivă practică, atunci cînd dorește să cerceteze „conotația” mai ales cu ajutorul uzului semnelor în poezie, deoarece aici găsește în mod sigur material de studiu substanțial.

c) Dacă așa stau lucrurile, atunci limbajul poetic nu poate fi o modalitate între altele a uzului lingvistic, nu poate fi coordonat cu alte modalități, precum cea a limbii cotidiene sau a limbajului științific. El trebuie mai degrabă înțeles pur și simplu ca limbaj, deoarece doar în interiorul lui găsim deplină desfășurare a tuturor posibilităților limbii.

d) Dar asta nu înseamnă că, pentru a delimita limbajul poetic, este posibil să circumscriem o „funcție poetică” între alte funcții ale limbii. Reducerea esenței limbajului poetic la o funcție a limbii între altele, așa cum a făcut Jakobson, trebuie respinsă, cel puțin din perspectivă formală, în ceea ce privește modul în care este formulată problema. La fel cum nu se poate vorbi despre o *reducere* la o funcție specifică, tot așa nu putem vorbi nici despre o *extensiune* la o funcție specifică. În limbajul poetic nu se adaugă nimic în plus față de ceea ce există deja în limba ca atare; totuși, în poezie își află o desfășurare completă mult din ceea ce, în alte modalități ale uzului lingvistic rămîne, ca să spunem așa, „nefolosit și pe cale de a fi folosit”.

e) În limbajul poetic trebuie să vedem asadar limbajul în întreaga lui funcționalitate. Poezia – și prin poezie înțeleg nu doar poezia în sens strict, ci literatura ca artă – este locul desfășurării depline a funcționalității limbajului. Uzul poetic al limbii nu este o deviere de la uzul „normal” al limbii, ci lucrurile stau exact invers: toate celelalte modalități ale limbii, ca, de exemplu, limbajul cotidian sau limbajul științific (ar trebui să spunem mai bine „modul științific de a vorbi”, respectiv „modul de a vorbi orientat spre latura practică”) reprezintă abateri în raport cu limbajul integral, cu limbajul ca atare. Dacă e să vorbim despre reducere, atunci vom vorbi doar despre cazul diferitelor tipuri de uz non-poetic al limbii, deoarece în acesta sînt suspendate sau „dezactualizate” multe din funcțiile limbii, care sînt prezente în întreaga lor deplinătate în vorbirea poetică. În vorbirea orientată spre laturile practice trecem oarecum „prin semn” direct către lucrul desemnat, către care atenția noastră se îndreaptă.

Sînt de părere de altfel că expresia „limbă de-automatizată”, așa cum a fost folosită în școala pragheză, trebuie înțeleasă în acest sens, chiar dacă la prima vedere am putea presupune contrariul. Prefixul *de-* ne lasă mai întîi impresia că este vorba despre ceva negativ, despre un tip de reducere. Și totuși, la o analiză mai atentă, „de-automatizare” poate însemna doar ceva pozitiv, adică „anularea unei restricții”, restaurarea deplinei funcționalități a limbii. Totuși, *de-automatizare* este o expresie neinspirat aleasă, deoarece desemnează afirmarea limbii sub forma unei *duplex negatio*, ca și cum limba „avariată”, cu posibilitățile reduse, ar fi „normalul” de la care trebuie să plecăm, iar limba desfășurată în deplinătatea ei ar fi, dimpotrivă, rezultatul unui soi de reparație.

În acest sens trebuie precizate și corectate formulările lui Jakobson despre „funcția poetică”. Cînd Jakobson afirmă că „funcția poetică” a limbii ar consta în concentrarea asupra mesajului ca atare, în focalizarea mesajului către sine însuși, nu avem de-a face de fapt cu o concentrare asupra unui *cum* al celor spuse, cu un rafinament special în configurarea a ceea ce trebuie comunicat. Toate acestea trebuie înțelese mai degrabă în alt sens, și anume în insistența asupra a ceea ce se spune în limba însăși, acolo unde semnele nu sînt utilizate doar ca simple instrumente pentru a desemna ceva diferit, ci apar așa cum sînt ele în realitate, în realizarea deplină a tuturor posibilităților lor funcționale.

(Traducere din limba germană de Eugen Munteanu și Anamaria Prisăcaru)